

O‘RTA OSIYODA ARBA‘IN YOZISH AN‘ANASI VA UNING MUHIM NAMUNALARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-375-379>

Xodjaliyev Abdulxay Abduxodi o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘rta Osiyo va unga tutash Xuroson hududida Arba‘in (qirq hadis) yozish an‘anasining shakllanishi va taraqqiyoti ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda Arba‘in janrining hadis ilmi, tasavvufiy-ma‘rifiy tafakkur hamda forsiy va turkiy adabiyot bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangani yoritilgan. Shuningdek, Abu Abdurahmon as-Sulamiy, as-Sam‘oniy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning ushbu an‘anadagi o‘rni va hissasi ochib berilgan. Maqolada Arba‘in janrining ilmiy, axloqiy, irfoniy va badiiy xususiyatlari tahlil qilinib, uning O‘rta Osiyo ilmiy-madaniy tarixidagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Arba‘in, qirq hadis, O‘rta Osiyo, Xuroson, hadis ilmi, tasavvuf, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Chihil hadis, ma‘rifiy adabiyot.*

O‘rta Osiyo ilmiy-adabiy muhiti islomiy ilmlar, xususan, hadis ilmi taraqqiyoti bilan bir qatorda diniy-adabiy janrlarning shakllanishi va takomillashuvida ham alohida o‘rin tutgan. Ana shunday janrlardan biri Arba‘in yoki qirq hadis janri bo‘lib, u musulmon ilmiy an‘anasi doirasida hadislarni ixcham shaklda jamlash, ularni ma‘rifiy va axloqiy yo‘sinda taqdim etish, shuningdek, keng kitobxon qatlamiga yaqinlashtirish vazifasini bajargan¹. O‘rta Osiyo hududida ushbu an‘ananing rivoj topishi bevosita hadis ilmining yuksak taraqqiyoti, tasavvufiy-ma‘rifiy muhitning keng yoyilishi, shuningdek, forsiy va turkiy adabiyotning yuksalishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ldi. Shu sababli bu hududda Arba‘in yozish faqat rivoyatni jamlash amaliyoti bo‘lib qolmay, balki axloqiy, irfoniy va badiiy tafakkur bilan boyigan mustaqil ilmiy-adabiy yo‘nalishga aylandi. Bu umumiy xulosa siz tayyorlagan matn bilan ham uyg‘un keladi.

O‘rta Osiyo va unga tutash Xuroson hududida qirq hadis janrining shakllanishi, avvalo, hadis ilmining ushbu hududda nihoyatda rivojlanganligi bilan izohlanadi. Ma‘lumki, Movarounnahr va Xuroson islom tarixida muhaddislar, roviylar, faqihlar va mutasavviflar yetishib chiqqan eng muhim ilm markazlaridan bo‘lgan. Bu yerda hadislarni jamlash, saralash, rivoyat qilish va sharhlash kuchli ilmiy an‘anaga aylangan. Arba‘in janri ham aynan mana shu muhitda, ya‘ni hadis ilmining amaliy va ta‘limiy ehtiyojlari zaminida rivoj topdi. Biroq O‘rta Osiyodagi Arba‘in an‘anasining boshqa hududlardan farqli jihati shundaki, bu yerda qirq hadislar ko‘pincha nafaqat hadisiy mazmuni saqlash, balki axloqiy tarbiya, tasavvufiy kamolot va badiiy didni shakllantirish vositasi sifatida ham talqin qilindi. O‘rta Osiyo-Xuroson ilmiy-adabiy muhiti Arba‘inni hadis to‘plamdan ma‘rifiy-adabiy janrga aylantirganini ko‘rsatadi².

¹ Abdulqadir Karahan. Kırk Hadis // TDV İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 2002. – J. 25. – B. 470–473.

² Roy Parviz Mottahedeh, Leder Stefan. Hadith // Encyclopaedia Iranica. – New York: Columbia University, 2003. – J. 11. – B. 577–586.

Shu jihatdan qaraganda, O‘rta Osiyo hududida yozilgan Arba‘in asarlarini shartli ravishda uch asosiy qatlamga ajratish mumkin: birinchisi – arab tilida yozilgan ilmiy-hadisiy Arba‘inlar, ikkinchisi – fors tilida yozilgan ma‘rifiy va badiiy “Chihil hadis”lar, uchinchisi esa – turkiy tilga tarjima qilingan yoki nazmga solingan Arba‘inlar. Bu tasnif Arba‘in an‘anasining faqat diniy-ilmiy emas, balki mintaqaning ko‘p qatlamli adabiy va ma‘rifiy muhitida yashagan janr ekanini ko‘rsatadi.

O‘rta Osiyo va Xuroson hududida Arba‘in janrining dastlabki shakllari ko‘proq muhaddis va mutasavviflar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu borada Abu Abdurahmon as-Sulamiy nomi alohida tilga olinadi. U Nishopur ilmiy muhitining yirik vakillaridan bo‘lib, hadis, zuhd, tasavvuf va suluk mavzularida ko‘plab risolalar bitgan. Sulamiy faoliyatining muhim jihati shundaki, u hadislarni faqat isnodli rivoyat shaklida saqlab qolish bilan kifoyalanmay, ularni ruhiy tarbiya, zuhd, odob va tasavvufiy kamolot nuqtayi nazaridan ham saralagan va talqin qilgan³. Shu sababli uning Arba‘in janridagi ishlari qirq hadis an‘anasining O‘rta Osiyo-Xuroson hududida tasavvufiy-ma‘rifiy mazmun kasb etishiga xizmat qilgan.

Sulamiy misolida bir muhim ilmiy haqiqat ko‘rinadi. O‘rta Osiyo-Xuroson muhitida Arba‘in yozish an‘anasi hadislarni oddiy ravishda “qirqta qilib yig‘ish” emas, balki ularni tarbiyaviy dastur, ruhiy yo‘l-yo‘riq va suluk qo‘llanmasi sifatida qayta o‘qish jarayoniga aylangan. Demak, bu hududda Arba‘in janri boshidanoq ma‘rifiy va irfoniy qirra kasb eta boshlagan.

Shuningdek, Arba‘in an‘anasining hadisiy-intizomiy tomonini mustahkamlashda Abu Sa‘d al-Sam‘oniy kabi olimlarning o‘rni ham e‘tiborga loyiqdir. Marv va Xuroson ilmiy muhiti bilan bog‘liq bo‘lgan bu olim hadis rivoyati, isnod, ustoz-shogird silsilasi va hadis tanlash mezonlariga katta e‘tibor bergan. U va unga o‘xshash muhaddislar faoliyati natijasida Arba‘in janri O‘rta Osiyo-Xuroson muhitida nafaqat ma‘rifiy, balki hadisiy-intizomga tayangan ilmiy janr sifatida ham shakllandi⁴. Shuning uchun bu hududdagi qirq hadis an‘anasini faqat adabiy yoki tasavvufiy hodisa deb emas, balki hadis ilmining o‘ziga xos ta‘limiy shakli sifatida ham ko‘rish lozim.

O‘rta Osiyo va unga tutash Xuroson hududida Arba‘in an‘anasi ayniqsa XV asrga kelib yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu bosqichda qirq hadis janri ilmiy-hadisiy ko‘rinishdan chiqib, adabiy-badiiy va ma‘rifiy shaklda ham yuksak taraqqiyot topdi. Bu jarayonning eng yorqin namunasi, shubhasiz, Abdurahmon Jomiyning “Chihil Hadis” asaridir⁵.

Jomiy o‘zining “Chihil Hadis” asarida qirq hadisni tanlab, ularni forsiy she‘riy shaklda ifodalagan. Bu yerda muhim nuqta shundaki, u hadislarni shunchaki tarjima qilib bermaydi; aksincha, ularning ma‘no-mohiyatini axloqiy, ma‘rifiy va badiiy jihatdan qayta ishlab, kitobxon ongiga ta‘sir etadigan shaklga keltiradi. Shu bois Jomiyning “Chihil Hadis”i oddiy hadis to‘plami emas, balki hadis, hikmat, she‘riyat va

³ Abu Abdurahmon Muhammad ibn Husayn as-Sulamiy. Kitab al-Arba‘in fi at-tasawwuf. – Amman: Royal Aal al-Bayt Institute, 2018. – B. 7–15.

⁴ Abdulkarim ibn Muhammad. Al-Ansob as-Sam‘oniy. – Bayrut: Daru-l-jinan, 1988. – J. 3. – B. 298–301.

⁵ Paul Losensky. Jami // Encyclopaedia Iranica. – New York: Columbia University, 2008. – J. 14. – B. 470–478.

pand-nasihat uyg'unlashgan asar sifatida namoyon bo'ladi. Jomiy Hirotda yashab ijod qilgan XV asr forsiy adabiyotining eng yirik vakillaridan biri sifatida tan olinadi⁶.

Jomiyning bu asari O'rta Osiyo hududida Arba'in janrining ma'rifiy va estetik funksiyasini sezilarli darajada kengaytirdi. Chunki qirq hadis endi faqat muhaddislar va talabalar o'qiydigan ilmiy matn emas, balki adabiy didga ega kitobxon ham mutolaa qiladigan, yod oladigan, zavq bilan o'qiydigan matnga aylandi. Aynan shu jihati bilan Jomiy Arba'in janrini xalqchil va adabiy shaklga olib chiqqan mutafakkir sifatida baholanishi mumkin. Bu haqda zamonaviy tadqiqotlar ham uning diniy-irfoniy matnlarni badiiy ifoda bilan uyg'unlashtirish mahoratini ta'kidlaydi.

O'rta Osiyo hududidagi Arba'in an'anasining eng muhim taraqqiyot bosqichlaridan biri bu janrning turkiy adabiyotga kirib kelishi bilan bog'liqdir. Bu jarayonda Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyosdir. Navoiy Jomiyning “Chihil Hadis” asarini turkiy tilga moslashtirib, uni nazmiy va ma'naviy jihatdan qayta talqin etdi. Natijada Arba'in janri forsiy adabiy muhitdan chiqib, turkiy kitobxon va talaba muhitiga ham yaqinlashdi⁷.

Navoiy “Arba'in”ida hadislarni so'zma-so'z tarjima qilish bilan kifoyalanmagan. U har bir hadis mazmunini turkiy badiiy tafakkur, axloqiy g'oya va hikmatli ifoda orqali qayta ochib bergan. Shu jihatdan uning asari tarjima emas, balki nazmiy-ma'rifiy talqin sifatida qadrlanadi⁸. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham Navoiyning “Arba'in” asarida hadislarning sanad qismi emas, asosan matni olinib, ularning ma'nosi poetik va g'oyaviy jihatdan chuqur yoritilgani alohida qayd etiladi.

Bu jihatdan Navoiy Arba'in janrining O'rta Osiyodagi taraqqiyotida ikki katta vazifani bajardi. Birinchidan, u hadislarni turkiy til vositasida kengroq ommaga yaqinlashtirdi. Ikkinchidan, u qirq hadislarni adabiy-estetik shaklda ifodalash orqali ularni ma'naviy tarbiya vositasiga aylantirdi⁹. Shu sababli Navoiy “Arba'in”i O'rta Osiyo turkiy-islamiy adabiyotida qirq hadis an'anasining eng muhim namunalaridan biri hisoblanadi.

O'rta Osiyoda Arba'in janri faqat bevosita “Arba'in” nomli asarlar bilan cheklanib qolmagan. Bu janr atrofida shakllangan axloqiy-didaktik, tasavvufiy va hadisiy-ma'rifiy muhit ham uning rivojida katta rol o'ynagan. Masalan, Husayn Voiz Koshifiy singari Hirotda ilmiy-adabiy muhitining vakillari bevosita qirq hadis nomli mashhur asar yozmagan bo'lsalar-da, hadis asosidagi axloqiy adabiyot, pand-nasihat va xalq uchun tushunarli diniy matnlar yaratish orqali Arba'in an'anasining ijtimoiy-madaniy poydevorini mustahkamladilar¹⁰.

Bundan tashqari, Jomiy va Navoiydan keyingi davrlarda ham O'rta Osiyo turkiy muhitida qirq hadislarni tarjima qilish, sharhlash va nazmga solish an'anasi davom etdi. Madrasa muhitida, adabiy majlislarda va diniy-ma'rifiy qo'llanmalarda qirq hadislar

⁶ Abdurahmon Jomiy. Chihil Hadis. – Tehron: Intishoroti Amir Kabir, 1370 h.sh. – B. 12–18.

⁷ Dilafuz Yusupova. Alisher Navoiy “Arba'in” asarining matniy va adabiy xususiyatlari // Oltin bitiglar. – Toshkent, 2023. – № 2. – B. 45–52.

⁸ Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 55–57.

⁹ Alisher Navoiy. Arba'in (Qirq hadis). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1991. – B. 3–10.

¹⁰ Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 55–57.

keng ishlatildi. Bu jarayon shuni ko‘rsatadiki, Arba’in O‘rta Osiyoda bir martalik janr emas, balki uzluksiz davom etgan ilmiy-ma’rifiy oqim bo‘lgan¹¹.

Bu o‘rinda ilmiy jihatdan juda muhim bir farqni alohida ta’kidlash lozim. “O‘rta Osiyoda yozilgan Arba’inlar” bilan “O‘rta Osiyoda keng o‘qilgan Arba’inlar” bir xil narsa emas.

Masalan, Jomiy va Navoiy asarlari bu hududda yozilgan Arba’inlar sirasiga kirsam, Imom an-Navaviyning “Al-Arba’in an-Navaviyya” asari esa O‘rta Osiyoda juda keng o‘qilgan, sharhlangan va darslik sifatida foydalanilgan asarlar qatoriga kiradi. Ana shu farqni ko‘rsatish ilmiy ishning metodik aniqligini oshiradi¹².

Shunday qilib, O‘rta Osiyo va unga tutash Xuroson hududida Arba’in yozish an’anasi hadis ilmining rivoji, tasavvufiy-ma’rifiy tafakkurning kengayishi va forsiy-turkiy adabiy an’analarning boyishi natijasida alohida taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilganini ko‘rish mumkin. Bu hududda Arba’in janri oddiy hadis jamlanmasi bo‘lib qolmay, ilmiy, axloqiy, irfoniy, didaktik va badiiy mazmun kasb etdi. Abu Abdurahmon as-Sulamiy va as-Sam’oniyy kabi olimlar bu janrning hadisiiy va tasavvufiiy poydevorini mustahkamlagan bo‘lsalar, Abdurahmon Jomiy uni forsiy badiiy shaklda yuksak darajaga olib chiqdi, Alisher Navoiy esa ushbu an’anani turkiy adabiyotga ko‘chirib, uni xalqchil va ma’rifiy qirralar bilan boyitdi. Shu bois O‘rta Osiyo Arba’in an’anasi hadis ilmi, tasavvuf va adabiyotning o‘zaro uyg‘unlashgan shakli sifatida mintaqa ilmiy-madaniy tarixida alohida o‘rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdulqadir Karahan. Kırk Hadis // TDV İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları, 2002. – J. 25. – B. 470–473.
2. Roy Parviz Mottahedeh, Leder Stefan. Hadith // Encyclopaedia Iranica. – New York: Columbia University, 2003. – J. 11. – B. 577–586.
3. Abu Abdurahmon Muhammad ibn Husayn as-Sulamiy. Kitab al-Arba’in fi at-taşawwuf. – Amman: Royal Aal al-Bayt Institute, 2018. – B. 7–15.
4. Abdulkarim ibn Muhammad. Al-Ansob as-Sam’oniyy. – Bayrut: Daru-l-jinan, 1988. – J. 3. – B. 298–301.
5. Paul Losensky. Jami // Encyclopaedia Iranica. – New York: Columbia University, 2008. – J. 14. – B. 470–478.
6. Abdurahmon Jomiy. Chihil Hadis. – Tehron: Intishoroti Amir Kabir, 1370 h.sh. – B. 12–18.
7. Dilafroz Yusupova. Alisher Navoiy “Arba’in” asarining matniiy va adabiiy xususiyatlari // Oltin bitiglar. – Toshkent, 2023. – № 2. – B. 45–52.
8. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 55–57.
9. Alisher Navoiy. Arba’in (Qirq hadis). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1991. – B. 3–10.

¹¹ Nilufar Mamatqulova. Alisher Navoiyning “Arba’in” asariga qisqacha sharh // Academic Research in Educational Sciences. – Toshkent, 2021. – J. 2. – № 4. – B. 1180–1186.

¹² Yahyo ibn Sharaf an-Navaviy. Al-Arba’in an-Navaviyya. – Bayrut: Daru-l-minhaj, 2007. – B. 5–12.

10. Nilufar Mamatqulova. Alisher Navoiyning “Arba’in” asariga qisqacha sharh // Academic Research in Educational Sciences. – Toshkent, 2021. – J. 2. – № 4. – B. 1180–1186.
11. Yahyo ibn Sharaf an-Navaviy. Al-Arba’in an-Navaviyya. – Bayrut: Daru-l-minhaj, 2007. – B. 5–12.